

Kodu = maalt.

Wälja annud

J. Jung.

Tartus, 1879.

Trükitud G. Paakmanni kulu ja kirjadega.

Kodu=maalt Nr. 9.

Järwa maa

ja

Paide lossi ja linna aja loust.

Wälja annud

J. Jung.

Tartus, 1879.

Trükitud H. Laakmanni kulu ja kirjadega.

Дозволено цензурою. — Ревель, 9. Августа 1879 г.

Järwa maa ja Waide lossi ajalouft.

Ufamaa, mis waewa oled fina näinud,
Kui find kanged kantsid olid, kaitfenud?
Were jäljed tuhatford fo pinnal käinud,
Enne kui fa praegufst rahu maitsfenud!

Urmäs lugeja! Sa wöid küll ütelda: mis ja neift tühjeft müüri tüftidest weel kõneled ja selle tarwis ilma asjata paberit raifkad, keda mina juba ifi igapäew oma filmaga näha wöin! Kiwi hunnit on kiwi hunnit ja muud mitte midagi, kus mingift ilu ega kenadufst näha ei ole. Näägi parem wöeralt maalt ilufaift kohtadest, keda meie ei näe, ja imelikufst lugudeft, keda häämeelega wöib kuulda! — Aga armäs söber, mikfpärast on ful fiis wöeras maa ja jäälsed loud armsamad, kui oma ifamaa? Oled fa fiis löeste niifugune laps, kes rahu sees ema füles ülefkaswanud, aga ommeti armäftust ema wastu ei tunne? Ehk peaks ful wöeras ema armsam olema, kui oma ema? Kas fa mitte ei tahaks tääda faada, kuidas finu ema käfi nooremal põlweel on käinud ja misfugufst waewa ja walu tema kannatanud? Waata, keda wöiwad fülle need enam kui 600 aastat wanad müüri tüftid elawa keele ja werife pijararatega kõneleda, kui nende fuu aga lahti tehakse, kuna

finu wanemate ega wanemate wanemate luid ega konta kufagil enam ei ole. Ja kui nende wana halli müüride kõne sinu südant mitte haleduse ja armastusega oma isamaa wastu ei täida ega sellele ei ärata, siis oled sa üks laps, kes tuimalt oma ema rinnal hingab, elab ja liigub, ja ka niisamma tuimal wiisil selle ema rinnust oma ihu toidab. — Mina tahaksin järeltulewais ridades neid wanu müürisi ajalou läbi sinule jutustada lasta, mis nemad oma pika wanaduse sees on näinud ja kuulnud, ehk see kül Paide lossi asjas mitte esmalt ja ainult minu teenistus ei ole, waid et seda juba meie auustatud Postimehe kirjutaja J. W. Jannsen ligi 20 aasta eest Pärnu zeitungis on teinud. Muidugi on minul aga oma isi tee.

Et Paide Gestimaal Järwa maakonna linn on, seda täab iga üks. „Järwa“ on üks neist kõigewanemaist nimetustest Harju ja Wiru kõrwal Gestimaal, kuidas wanad kirjad seda näitawad, kuna Liivi maakondade nimed kõik teisiti on muudetud, kui Nurmegundest Laiuse ja Põltsama maa, Ugauniast Tartu ja Wõru maa, Sakalast Williandi maa, Allistegundest ja Sotaganast Pärnu maa; ainus maakond Gestimaal, Kotalia, on Lääne maaks muudetud.

„Järwa“ nimi on sellepärast weel isäranis tähtis, et tema ükskord ka kaugele Liivimaa sisse on ulatanud. Rüssow kirjutab aastal 1577, et sellel ajal Järwa maa jaost olnud Paide, Laiuse, Põltsama, Williandi, Tarwastu ja Karksi. See on wistist üks wabelmine selle maa sissejaotus olnud, sest Läti Hendrik räägib enne Rüssowit, et Järwa maa tagapool Nurmegunde, praegust Bilistwere ja Põltsama on olnud, kus isäranis sagedaste ühest suurest, rikkast, ilusast ja rohke rahwaga Kareda külast kõneldakse, mis wistist see Suure Kareda küla Peetri kiriku ligidal saab olema. Weike Kareda seisab mõne wersta lõuna pool, kus juures väga suured ja laiad põllumaad on, mis isäranis hää

põhjaga näitavad olema. Nende suurte lagebade põl-
dude pääl on wistist wanemal ajal wäga palju ini-
meste werd walatut, ja palju sõa lahinguid peetut, mis
praegu nii mitmed kiwi ristid ja mälestuse märgid selle
tee ääres tunnistawad, mis Koigist läbi Weikse Kareda,
Peetri kiriku pääle lähäb. Kõige sagedamalt on neid
Weikse Kareda küla wälja pääl näha.

Et Paide Järwa maa sees on, siis palun armsaid
lugejaid hääks wõtta, kui ma Järwamaa loust enne
Paide asutust ka lühidelt kõnelen.

Läti Hendrik räägib (Cap. XV) lühidelt estimesest
Sakslaste ja Lätlaste riisumise reifist Järwa maale,
mis juba sügisel 1211 sündinud. Kui nad nüüd Järwa
maalt tagasi oliwad läinud ja Jõulu pühad ära pida-
nud, ja kui kange külmus kõikidele jõgedele ja soodele
fillad pääle teinud, siis saatnud piiskopid kõige Liiw-
laste ja Lätlaste kantsidesse käsu, et nemad Sakslas-
tega Gestimaale pidiwad minema, ja kogusiwad oma
wäe Beweri kantsi juure, praeguse Burtniku järwe ääre
koffu. Mendega ühes läks ka Gestlaste piiskop Leo-
dori. Ja kui nad aastal 1212 Kristuse ilmutuse
püha (Kolmekuninga päewa) ära oliwad pidanud, läk-
sivad nemad Ugaunia maale, ja neid oliwad ligi
4000 Sakslast hobuse ja jala wäge, ja Lätlasti ja
Liiwlasti niisamma palju. Siis käiswad nad Tartu
maa läbi, läksiwad üle Emawee (Emajõe) ja tuliwad
ühe wariku juure, mis kristlased enne seda ära oliwad
põletanud. Ja kuna nüüd Sakslaste ristisõitjad sinna
puhtama jäiwad, läksiwad Liiwlasted ja Lätlasted, ja
kes wäe seast kõige usinamad oliwad, Waijatu poole
(Torma kihelkonnas) ette, riisusiwad kõik selle maa
puhtaks ja kogusiwad endid Soomelinde (praeguse Wai-
jatu mõisa kohta) kofku. Teisel päewal läksiwad nemad
jälle teiste juure Waijatu külasse. Sääli puhtasiwad
nemad kolm päewa, riisusiwad kõik selle maa puhtaks,
põletasiwad kõik külad ja majad ära, wõtsiwad palju

wangi, tapsiwad palju ära ja riisusiwad palju saaki kokku. Neljandamal päewal läksiwad nemad Särwa maale, jagasiwad oma sõawäe kõige selle maa ja külade sisse laiali, kus nad palju paganaid kinni wõtsiwad ja maha löiwad, naised ja lapsed wangi wiisiwad, palju elajaid, hobusid ja saaki kokku riisusiwad, kurni nad Kareda küllasse endid kokku kogusiwad, kui nad enne kõik ümberkaudu külad tuhaks oliwad teinud. Sellel ajal oli Kareda küla väga ilus ja suur, kus palju rahwast oli, nagu kõik külad Särwa ja Gestimaal, mis pärast seda sagedaste meie rahwast (Läti Hendriku kõne järele) kõik ära häwitatud ja põletatud saiwad. Kui nemad kolme päewa pärast kõige riisutat saagiga tagasi pöörasiwad, on nemad kõik külad ja majad sääl ümberkaudsjel maal ära põletanud, nimelt Moha *) ja Nurmegunde, kurni nad Wörts järwele oliwad jõudnud, ja säält üle jää rõõmuga oma koju koju läinud.

Kui nüüd Nowgorodi suurvürst Mstislaw kuulis, et Sakslaste vägi Gestimaal oli käinud, tuli tema nõndasammuti 15,000 mehega Waijatusse ja läks säält Särwa maale. Kui ta Sakslasi sääl mitte ees ei leidnud, läks ta säält edasi Harju maale ja piiras Warbla kantsi ümber, kus al ta mitu päewa sõdis. Wiimaks lubasiwad kantsi elukad temale 700 marka naagata, ja siis pööris ta säält oma maale jälle tagasi. „Naagata“ on wissist „nahad“, mis sellel ajal raha asemel olnud. Waata ka Kodumaalt Nr. 2 lehel. 64 ja 65.

Aastal 1217 kogusiwad endid pärast Kolmefuninga päewa Riiglased, Liimlased ja Lätlased jälle suures hulkas kokku, ja läksiwad Sakala maale, kust nad säält wanemad endile juhatajaks wõtsiwad; ka Ugaunia

*) On wissist Särwa, Nurmegunde, Wiru ja Waijatu wahel olnud.

rahwas tulivad nende juure. Säält läksiwad nemad Järwa maale, jagasiwad oma wäe laiali kõitide küladesse ja tegiwad selle maale suurt häda; sellepääle jäiwad nad 6 päewa Kareda küllasse, kuna nad ümberringi kõik ära põletasiwad ja rikkusiwad. Säält läksiwad need, kellel tugewamad hobused oliwad, Wiru maale, ja kui nad ka selle maa nõndasammuti oliwad paljaks riisunud, mehed ära tapnud ja naised ja lapsed wangi wõtnud, tuliwad nad palju saagiga Karedasse tagasi. Siis tuliwad nende juure kõik Järwa maa wanemad ja palusiwad rahu, et nad nende rajalt ära pidiwad minema. Neile öölbi: „Kui teie seda tõsist rahu tahate saada, siis peate teie selle õige Rahutooja, Kristuse lapsiks saama, et teie ristmise wastuwõtte läbi igaweste meie wendeks wõite jääda.“ Kui nüüd Järwa maa wanemad seda kuulsiwad, rõõmustasiwad nemad endid, ja et nemad Miiglaste rahu pidiwad saama, lubasiwad nemad niihästi nende ristmist wastu wõtta, kui ka neile kümnest maksja. Sellepärast oleme meie neid ka mõned sääl ristunud, ja kui meie nende pojad pandiks saime, pöörime meie kõige oma saagiga Liivimaale tagasi, ja tänasime Jumalat selle rahwa pöörmise pärast.“

Sest on siin näho, et Lätid Hendrik isi ühes Järwa maal on olnud.

Seljatmal aastal Septembri kuul saatis Nowgorodi kuningas sõna Gestimaale, et tema tahta sinna Sakslaste wasta sõdima tulla, mis pärast Gestlased endid wäga rõõmustanud. Siis kogunud Sakala wanem Lembitu kõigist maakondadest Gestlasti koku, kül Kotalia, Harju, Wiru, Tallinna, Järwa ja Sakala maalt, ja wotanud Paala jõe ääres 15 päewa Wenelaste tulekut.

Sellepääle on sõda Williandi ja Põltsama wahel Gestlaste ja Sakslaste wahel lahti läinud, kus ka Liivlased ja Lätlased Gestlaste wastu oliwad. Selle-

samma korraga langes Liivlaste würst Kaupo Gestlaste kätte läbi ja Lembitu sai ühe Lätlaste Beko kätte läbi ära tapetud, kus juures kõik Gestlased põgenema aeti.

Kui nüüd Gestlased Sakala maal ära olivad wõidetud, pöörasivad nemad aastal 1218 teistkorda ristiusu poole, niihästi Sakalased kui Järmlased. Nemad saatsivad omad wanemad Riiga grahw Alberti juure ja wiisivad ka omad pojad sinna pandiks, et nemad ristmist tahawad wastu wõtta ja Liiwimaa kirikule maksu maksta, ehk wilja, mis kümnese asemele oli säetud. Siis pöörsivad nad oma maale tagasi ja olivad niisuguse rahu üle rõõmsad.

Wissist olivad Järmlased selle wahel jälle ristiusust ära taganenud, sest rüütli päämees Rudolhw tuli sügisel 1219 Lätlastega jälle Järwa maale, kus nemad mehed ära tapsivad, naised wangi wõtsivad ja hobused, elajad ja kõikugu saaki kokku riisusivad. Säältulivad Järwa maa wanemad Rudolhwi juure ja ütlesivad, et nemad Riiglaste rahu juba minemal aastal wastu wõtnud ja tahawad ka nende ristmist wastu wõtta, ja palusivad, et ta oma wäega nende rajadelt ära pidi minema. Sellepääle wõttis Rudolhw nende pojad pandiks, uuendas nendega rahu ja tuletas neile meele, et nemad oma usku ja kristlaste säädusi, mis nad wastu wõtnud, ka tõeste pidivad pidama. Ka andsivad Järmlased rüütlitele nõuu, et nad warsti jälle pidivad tulema ja Wirulastele ka ristiusku pääle sundima, kus juures nad rüütlitele abiks lubasivad olla. — Seda töötasivad rüütlid teha ja läksivad oma saagiga Liiwimaale kodu. — Selsamal talwel tulivad rüütlid Liivlaste ja Lätlastega Sakala maale, wõtsivad Sakalased ja Ungaunialased ligi, ja läksivad Järwa maale, kust nad Järmlased endile juhiks wõtsivad ja Wiru maale läksivad, kus üks arutu riisumine ja tapmine sündis, kunni Wirulased rahu palusivad ja ristmise wastu wõtsivad.

Aastal 1220 kogusiwad Riiglased Webruari kuul jälle hulga Liwlasti, Lätlasti ja Sakslasti koku ja tuliwad Herzog Alberti ja ordumeistri Wolkiini, kui ka piiskopi wenna Theodorihiga Sakala maale, et nad Harilastele ja Saarlastele tahtsiwad kätte maksta, mis need ristiusule kurja teinud. Nendega ühes läinud ka Sakalased ja Ungaunialased.

Kui nad Nurmegunde oliwad jõudnud, näewad nemad enda ees palju suitsu ja tuld Järwa maalt üles tõuswad. Et Järwlastes endid Liwimaa kiriku alla oliwad heitnud ja ristmist wastu wõtnud, see oli Saarlasi pahandanud, kes suure wäega wälja oliwad tulnud ja liisku heitnud, kas nemad Taanlastega Tallinnas wõi kristlastega Järwamaal pidiwad sõdima. Liisk oli aga Järwa maa pääle langenud, ja juhtusiwad sellel sammal päewal sinna, kui rüütlid oma wäega sinna läksiwad. Herzog Albert ja ordumeister Wolkiin tõttasiwad oma wäega kohe Järwa maale waenlaste wastu, kuna neile mõned põgenejad wastu tultwad ja täädust andsiwad, et Saarlased kõik nende maa ära rikkunud ja nemad olla ükspäini weel ära pääsnud.

Selle päewa üheksamal tunnil oliwad rüütlid neli Saarlasi kätte saanud, kes parajaste ühte küla põlema süütanud; need olewad nad sinna maha löönud ja teistele Kareda külasse järele kihutanud, kus Saarlaste kogumise paik on olnud. Säält olewat Saarlased neile hulga kaupa äkitselt karjudes ja kilpide wastu liües wasta tulnud, ja kui nad nende weikest hulka näinud, olewat nad omad odad nagu sadu nende pääle wisanud. Nõndasamma olewat ka Lätlased karjunud ja odadega nende pääle läinud.

Ommeiti olnud aga nende tee sügawa ja külmanud lume pärast kitsas, nõnda et Sakslased eemalt üksteise järele esimeste juure wõinud tulla. Kui nüüd Sakslased ja Lätlased endid oliwad kogunud, tungisiwad nad suure rutuga Saarlaste pääle ja raiusiwad neid,

nagu heina, paremale ja pahemale poole maha, ja ajasivad neid taga, kunni külasse, kus nad neid majade katuste päält ja puuriitade otsast maha kiskunud, ja mõega teraga ära tapnud. Sääal karganud ka Järwlaste naised wälja, keda Saarlased wangi wõtnud, ja peksnud maha löödnud Saarlasi wemmaldega, üteldes: „Sind löögu kristlaste Jumal!“ Müüd ajasivad Sakslased Saarlasi taga külalt läbi, kunni wälja pääle, ja löiwad neid maha, kunni Järwlaste püha metsani. Siis pöörasivad Sakslased ja Lätlased külasse tagasi, ja leidsivad sääalt palju hobusid, riidid ja saaki, mis nemad eueste wahel ära jagasivad, aga wangistatut naised ja lapsed Järwlastele tagasi andsivad. Saarlasi oli tapetut üle wiie saea, ja Sakslastest oliwad langenud kaks ja Lätlastest kaks. — Karedalt oliwad Sakslased Harju maale läinud, kus nad jälle imet teinud.

Aastal 1223 tuliwad rüütlid Oktobri kuus jälle suure wäega Gesti maale ja löiwad Järwlasti suure hädaga, sellepärast, et nemad kristliku Taanlasega ühtepuhku olewat sõda pidanud, tapsivad palju neist ära ja riisusivad palju saaki kokku. Siis tuliwad Rõõst Järwlasted nende juure ja töotasivad Sakslastele alaliku truudust, nõndasamma ka kõige kristlastele, — mis pääle Sakslased oma saagiga nende rajalt ära läksivad.

Aastal 1226 tuli pärast Kolmefuninga päewa Noodeena piiskop, kui paawsti saadik Roomast piiskoppide, pappide ja sulastega Järwa maale, kus Järwlasted temale kõik Kareda külas wastu tuliwad, kus tema neile röömuga Jumala sõna kuulutas ja neid katoliku usu õpetuses õpetas. — See oli see esimene kiriku katsumine Gesti maal.

Mit kaugele Läti Hendritu täädustused Järwa maalt, kus praegu meie Paide seisab.

See nimi „Paide“ näis paedest tulnud olewat, sest et sääal ümberringi pae maa ja pae murrud on, nagu see istäranis Münti mõisa juures wälja paistab. Seda

arwab ka Hupel (omas topogr. Nachr. pag. 517) ja tema järel ka H. Neus (Revals sämmtl. Namen, pag. 73. Reval 1849), kellest wistist ka tema Saksa keele nimi „Weissenstein“ — walge kiwi — wälja on tulnud, sest pae kiwid on enamiste ifka walged. Rüssow nimetab teda „Wittenstein“ wana Saksa keele järele, mis aga uuema ehk nõnda nimetatut kõrge Saksa keele järele iialgi muud ei ole, kui „Weissenstein“, see on walge kiwi.

Waatame siis kord järele, kuidas see Paide isti praegu wälja näeb! — Sää! seisab kesket soo maad Paide jõe ääres üks nelja nurgaline wiie sülla kõrgune mägi, mis 90 ruut sülda päält lai on ja kõik inimeste käte läbi nõnda kofku kantut. Kõrgema walli alune on enamiste alt müüritut ja õõnes, mis hiljema aja töö saab olema. Selle mäe leikpaigas seisab, kui kuningas, üks kahetfa nurgaline torn, mis 97 jalga kõrge ja 156 jalga ümbertringi mõeta jäme on. Madalast maa päält ei lähä kedagi ust sinna sisse, waid nelja sülla kõrguselt, mis põgenejate wiimne pelgu paif on olnud, nüüd aga weel hakkide ja pääsukeste eluase. Kes mitte waewa ei põlga ja kõikuwa rebeli pääl ülesse julgeb ronida, sellele annab silmawaade ülewel rohket tasumist. Efiti jõuab ta ühe suure ümmarguse ruumi sisse, mis 23 jalga läbl mõeta lai on ja tugewa wõlwigiga finnitatut, kus inimene ennast järsku nagu wõeras maailmas leiab olewat. Wanad hallid müürid, aruldane ruum, kantfi wangitoda jalge al ja see mõte, endiste elukate rõõmu ja waewa päiwe pääle, — kõik see äratas inimese sees ühe niisuguse tunduse, teda mitte sõnadega wälja ei wõi rääkida. — Säält wiib üks ümberkäija trep läbi 12 jala paksuse müüri kaunis ladufaste ülesse, kus weel kolm niisugust ruumi üksteise pääl seisawad ja kõik nõndasammuti üle wõlwitut ja wõlwidega üksteisest lahutatut.

Kolmas wõlw neist on juba hoopis sisse kukkunud,

kuna neljandamast pool weel paigal seisab. Sääal seisab juba lage taewas üle pää, kust ka warsti mõne astmega torni müüri ülemise ääre pääle wälja jõuab. — Muidugi wõib sääalt kaugele ümberringi näha, sest et selle maa pind sääal enamiste tasane on.

Teine ime ast oli üks ringmüüri nurga torn, mis 74 jalga kõrge oli, aga alt mitte palju jämedam, kui hää wee pang. Restest oli ta kaunis jäme, kust müür ta küllest ära oli lagunenud, ja ülewelt otstast ümmargune; aga ommeti oli ta kaua aega kõige tuule ja tormidele selle wiisiga wastu pannud, kunni paari aasta eest üks kange torm tema ommeti ühel öösel ümber oli lükanud.

Lähäme sääalt weel õhtupoolist walli külgi mööda halja kase ja jalaka puude wahel edasi, siis jõuame nende müüri waremete juure, mis weel kõige terwemad on, ja kus Hupel Komtuuri elumaja ja lossi kiriku ütleb olema olnud. Nüüd ei wõi sellest mitte enam aru saada, et sääal ual kirik on olnud, ja ei ole ka neist trepi astmedest, kellest Hupel kõneleb, midagi enam leida. Tähelepaneku wäärt on weel, et päris kindlus wõi kants õhtupoolse külje päält ühe sügawa kraawi läbi wallist lahutatud on, kus wissist üks tõmbussild on on olnud. — Ring müüridest on aga siin ja sääal weel mõned weiksed ülejäänused järele, keda enamiste ainult nende wundamendi asemist weel wõib tunda.

See lõpmata pae kiwide hull, mis kantsi ehituse tarwis pruugitud, ei olnud ka mitte kerge ast juure muretseda; see pidi kõik kase wersta takka Münti mõisa juurest weetut saama, kus lõpmata suured pae murrud on ja kust weelgi palju paesi murtaske.

Seda imelikum paistab nüüd üks uus ehitus nende wana aja tunnistajate kõrwas wälja — see on üks Wene kirik, mis wäga ilusaste puust ehitatud, oma mitme torniga sääal lõuna-õhtu poolse kantsi mäe pääl seisab. Selle lastis üks Peeterburgi kaupmees Ruffa-

now aastal 1862 ja 63 priiuse mälestuse tänuks oma kulu pääle ehitada.

Uga millal ja kes on selle kantsi ehitanud? — kuulen ma mitmed juba küsivat. — Paide loss sai Ruffowi järele 1269 ja 1272 aasta wahel ordumeistri Konrad Mandernisti, nõnda ka Miitawi loss Kuura maal ehitatut.*) H. Tegeler ütleb kül ühes kohas (Album Baltischer Ansichten Nr. 25), et see loss 1255^{mal} aastal Konrad Mandernisti ehitatut olla, aga kui Konrad alles Ruffowi järele aastal 1259 ordumeistriks sai, siis ei wõinud see loss ka mitte enne seda ehitatut saada, olgu siis, et Tegeleril isiaralikul Dokumendid ees on olnud.

See loss oli, nõnda kuidagi juba enne vööldut, soo sisse Paide jõe ääre ehitatut, mis wäga tugew ja ilus on olnud. See wõib olla, et sääl juba enne üks talunikude kants on olnud, keda enamiste losside asutuse kohteks on pruugitud, et talunikude kinnituse kohad nõnda ära jaakswad rikkutat ja neid säält seda kergem alla sundida oli. — Lossi ümber asusiwad siis kõiksugu inimesed elama, isiaranis Saksa kodanikud ja lästtöölised, kes esiti alewi sinna ehitasiwad; mis wiimaks linnaks kaswis. Loss ja linn on ühtewiisi mõlemad mõndasugust häda ja raskeid laagerdusi pidant kannatama, kunni ühe pikema õitsemise aja järele loss kiviwaremeks ja linn üheks weiksaks alewikeseks tagasi langes.

Ordumeistri Burchard von Dreilewe ajal hakkasiwad aastal 1343 Jürripäewa wösti Harju maa talunikud mäsutama ja tapsiwad kõik Sakslased, noored ja wanad, naised ja tüdrukud, päälitud ja sulased ära. Sellel wööl, kui see tapmine on olnud, on mitmed mõisnikud naiste ja tütardega alasti ja palja jalu,

*) Thom. Hiörn ütleb omas Ghist., Bidl. u. Pöttl. Geschichte pag. 180, et Paide loss aastal 1270 Konrad Mandernisti ehitatut olla.

läbi soode ja metsade Paide lossi, ja mõned ka Tallinnasse põgenenud, kus nemad vastuvõtmist ja varju leidnud. — Nii kui 14 aastasea keskajal Eesti ja Läti maal kauplemise läbi aegamööda palju ilusaid linnast ja alevist 2= 3= ja 400 kodanikuga, ja torraliku linna valitsustega elule olivad tõusnud, siis olla ka Paide ordumajalitsuse kasvava võimuse ja pika rahu ajal tähtjaks linnaks kasvanud, kellel 360 maja ja 3 kirikut on olnud; sääl olnud üks lossi kirik, üks linna kirik ja üks hospitaali kirik. Erituks järeltulewal ajal, kui ordumajalitsus hooletumaks jäi ja aegapidi lahkumise ja prassimise läbi nõrgaks oli läinud, kuna Wenelased, Rootslased ja Poolakad selle vastu tugewamaks kaswasid, ja meie maa, kui ühe külpe õuna järele keelt niipasid, — on Paidel mõndasugust raskeid laagerdusi ja waewa kannatada olnud.

Ommeiti on Paides sellel rahu ajal ka rikkust ja warandust olnud, sest üks Paide lossi ülem Helwig von Gilsen olemat Ordumeistri Franz von Gersdorffile (1434—36) ühe tündre kulda annud, ja pärast lossi ülema surma saanud ordumeister weel üksjadatuhat marka hõbedat ja kõiksugust rahast, ilma walamata hõbedat weel arwamata, keda ordumeistre wend Wolter von Gersdorf, kes sellel ajal suurt Komtur Preisi maal olnud — kõik Riiasst Preisi maale ära on wiinud, mis üle teised Liivi maa ülemad wäga pahased on olnud ja seda ühtepuhku taga nõudnud, aga mitte enam kätte saanud.

Nüüd ei räägi ajalugu üle 100 aastat Paidest mitte palju, kunni aastal 1554 üks Paide lossi ülem (Ordensvogt) Berent von Schmerten Rootsi kuninga Gustawile sõna saadab, et tema tõsiselt Moskowiiti vastu sõdima peaks hakkama. Sedasamma tahta ka Liivimaa ordumeister teha. Kui aga Rootsi kuningas Moskowiitiga aastal 1555 sõdima hakkas, arwates, et ordumeister ka oma sõna saab pidama, ei teinud

ordumeister aga sõaga midagi tegemist. Sellepärast pidi Rootsi kuningas Moskowiitiga rahu tegema, keda see suure hirmuga vastu võttis, sest et tülid Vene ja Liivi maa vahel veel mitte rahu ei olnud tehtud.

Üleüldse on Paidlased kanged jooma mehed olnud, et sellest üks wana sõna tulnud: „Sumal hoidku kedagi Williandi hüppamise eest, Paide joomise eest ja Kalkwere eestantsimise eest!“

Kui seesamma eesnimetatut Berent von Schmerten, oli kuulnud, et Moskowiitid Tartu olivad sisse wõitnud, on tema suure hirmuga kõige oma sulastega ära jooksnud ja selle ilusa ja tugewa lossi tühjaks ja lahti jätnud, kus kõiksugu elu tarwitust küllalt oli. Kui nüüd Saksa soldatid, keda Moskowiit Tartust Riiga ja Tallinna lastis minna, Paidest mööda läksiwad ja lossi lahti ja tühja olemast leidsiwad, on nemad sinna sisse jooksnud ja Paide wiina ja õlle juures talgust pidanud, nõnda kui nende süda kutsunud, ja wiimaks ligi wõtnud, mis neil meele pärast olnud. Siis on nad jälle lossi tühjaks jätnud ja oma teed läinud. Selle järel on Kaspar von Olden Bockum (wana viinas), üks noor ja waper mees mõne sõamehega selle lossi oma walitsuse alla wõtnud ja Wenelastele tugewaste vastu pannud. Aastal 1560 tuli üks jagu Vene wäge Paide kantsi alla ja hakkasiwad Septembri kuus lossi suurtükkidega lastma, nõnda et ühe külje päält pool müüri juba maha langemas oli, aga ometi ilma asjata. Sest lossi walitseja Kaspar von Olden Bockum oli wähä rahwaga wiis nädalit aega Wenelastele nõnda tubliste vastu pannud, et nad wiimaks häbiga pidiwad ära minema. Sellesamma äraminekuga olla Wenelased Paide ümbert kõik ära riisunud ja põletanud, ja kõik wilja põldude pääl ära häwitanud.

Üks teine Wenelaste hulk oli Lääne maale ja Tallinna alla läinud, ja kui nad sääl isi olivad rii-

sunud ja ka wahel Tallinlaste käest tappa saanud, oliwad nad omad furnud kokku korjanud ja ümbertkaudu küladesse wiinud, kus nad need furnu kehad talu majadega ühes ära põletanud ja siis isi Paide alla teiste juure läinud.

Geszeiswa mehise teo eest on ordumeister Fürstenberg Olden Bockumi Tallinna komtuuriks teinud. Et aga ordumalitsus sellel ajal juba hoopis lagunemas oli ja mitte enam ei suutnud Tallinnat kaitseda, läiwad linn ja maa endid ordumalitsuse alt hoopis lahti, ja heitsiwad Rootsi alla. Kaspar von Olden Bockum jäi aga ordule truiks ja kaitses lossi weel kuus nädalat aega Rootsi wäe ülema Horni wastu, kunni teda toiduse puudus lossi sundis ära andma. Aastal 1565 püüdis ta noorte mõisnikudega (Hofleute) Tallinnat Rootslaste käest ära kiskuda, sai aga ühes lahingis suurtüki kuuli läbi surma.

Sügisel 1562 tuli Rootsi sõa ooberst Klaus Kristiernsen suure wäega Paide alla, kus ta kantsid ülesse tegi ja suurtükkidega lastma hakkas. Kui ta nõnda mitu nädalat sääl oli põrutanud, tormi jooksnud ja ühe torni, kuhu alla püüfirhtu oli pandut, eneste kätte oliwad saanud, siis läinud püüstirohi korraga al põlema ja wiinud Rootsi soldatid kõik wastu taewast ülesse, ja teinud puruks. Kui lossi walitseja Johan Groll seda wiimaks näinud, et temal ei Poola kuningaga ka Kuuramaa herzogi poolest abi loota ei olnud, ja ka nälg hirmust waewa teinud, siis olla ta lossi Rootsi walitsuse alla ära annud. — Sellega oli ordumalitsus ka Paidest otsas.

Aastal 1565 wiidi kõik Sakslased Tartust Moskwasse, sest et neid ka nõnda kardeti tegewat, kui Pärnulasid, kes kawalal wiisil endid Wene alt lahti teinud. Nende Tartlaste hulgas oliwad ka mitmed Paide kodanikud, keda Rootsi walitsus Paidest ära oli ajanud,

sest et nemad mitte tõsised Rootsi alamad ei ole tahtnud olla.

Aastal 1570 21. Augustist kuni 16. Märtsini 1571 laagerdasivad Wenelased ja Põltsama kuninga Magnuse Sakslased teistkorda 30 nädalit Paide al, ilma, et nad seda Rootslaste käest oleksivad kätte saanud, sest hoolas ja ettevaatlik lossi ülem Hermann Flemming on nõnda vastu pannud, et nad wiimaks häbiga on pidant ära minema. Selle korraga olemat Talliana ja Paide al 9000 Wenelast langenud.

Ommeiti pannakse selle maa toiduse rikkust imeks, sest et ainult Harju ja Särwa ehk Paide maal ligi 40,000 Wenelast ja Sakslast 30 nädalit aega ilma aruta söönud ja joonud, ilma, et puudust oleks olnud ehk muialt toiduse wara sisse oleks toodut. Pääle selle, et waenlased weel mitu tuhat koormat wilja ja tõikjugu warandust, ja mitu tuhat elajat ja hobust ära olla wiinud, olla weel siiski küllalt järele jäänud, nõnda et mõisnikud ja talunikud rääkinud, et nemad sellest kahjust midagi tähele ei paneks, kui aga ükskord rahu tuleks.

Ommeiti tuli aastal 1572 kõige raske nuihtlus neile kaela. Sellesamma aasta 16. Detsembri kuu päewal on Rootsi kuningas sõwägi, 5000 meest jala ja ratsa Põltsama alla sõdima läinud, sest et see Wenelaste käes oli. Need oliwad aga riisumise pärast suure ringi üle Märjama kuni Willandisse ette wõtnud, mis wiisist sellel ajal Poola al on olnud, — ja on oma kaks suurtükki Paide kaudu saatnud, kust weel teisi suurtükki ligi pidi tulema. Need kaks suurtükki ei ole mitte eemale, kui Uuemõisa jõudnud, mis 5 penikoormat Tallinnast kaugel on, kuhu needsammad sõulu pühi pidama jäänud.

Selsammal ajal oli aga Moskwa suurwürst esimest korda ist oma kabe pojaga ja 80,000 mehega, ja palju suurtükkidega Liwimaale tulnud, kellest aga Rootslased

Tallinnas ja Paides midagi ei olla täädnud, sest et nad julged olnud, et neil midagi karta ei olla. Sest kui Rootsi kuningaga vägi juba platsis oli*), siis ei tohi jo Wenelane oma ninagi näidata, — ja seda arvasivad kõik ülemad ja alamad, et ta üsna jõuetu olla. Sellepärast olla nemad ka kõik täädused Wenelaste tuleku üle tähele panemata jätnud, ja kui nad seda kõige vähäm mõtelnud, oli Wenelane määratuma väega Ratwere al, kellest ka Tallinlased ega ka Põltsama sõa ooberst Klaus Afeson midagi ei olla täädnud. Paidelased olla üksi sellest natuke täädnud, arvanud aga, et et see üks weike Wene wäe falk võib olla, kes wist neid Rootsi suurtükka Uuemõisa juures püüab kätte saada. Sellepärast olla Paide lossi ülem Hans Boye wast kõik oma sõamehed neile suurtükkidele Uuemõisa, mis üle 6 penikoormat kaugel oli, wastu saatnud, ja nõnda ei ole sinna enam mehi jäänud, kui 50 sõameest ja 500 Järwa taluniku, kes lossi oliwad põgenenud.

Kui nüüd Rootsi sõa ooberst Klaus Afeson oma väega Williandi poolt riisumast Põltsama ligi oli jõudnud, et ta kuninga Magnuse käest selle lossi pidi ära kiskuma, aga Wenelaste tulekust weel midagi ei täädanud, — saatis ta omast wäest 500 ratsa meest neile kahe suurtükile wastu, mis Paide tee pääle Uuemõisa maha jäänud. Et aga Paide lossi ülem Hans Boye omad mehed juba nendele suurtükkidele wastu oli saatnud, ja et Wene vägi üsna ligidal oli, siis tuliwad need 500 Põltsamalt saadetud ratsa meest Paide lossi alla ja tahtsivad Wenelaste eest lossi sisse warjule saada. Aga et lossi ülem omad sõamehed suuremalt jaolt kõik ära oli saatnud ja Rootslasi wäga vähä lossis oli, siis ei uskunud ta neid Sakslasi mitte wastu wõtta, sest ta kartis, et kui nad sisse pääseks, siis ehk nõndasama teeks, nagu Klaus Kursel tegi, kes Tallinnas

*) Need 5000 meest, kes Williandisse riisuma oliwad läinud.

7. Januaril 1570 kubernerit Gabriel Kristernsternseni wangi wõtnud ja isienese lossi walitsejaks teinud. Pääle seda oli ka üks Saksia kodanik Hans Boyet keelnud, mitte neid Sakslasti lossi wastu wõtta. Kui nüüd Sakslastesd parajaste ära oliwad läinud, tuli hirmus suur Wene wägi Paide alla, siis oli lossi ülemal kül kahju, et ta Sakslastesd ära minna lastnud, aga see oli hiljaks jäänud.

Kui nüüd need ratsamehesd Paidest ära läksiwad ja Uuemõisa oma suurtükide juure jõudsiwad, leisiwad nemad jäält hulga õlle waatisti ja kõiksugu toiduse kraami, kus nad kobe sööma, jooma, lakkuma ja prasssima hakanud, mis kunni poole böni kestnud, ilma et neil kedagi wahti oleks wälja säetut olnud. Kui nad nüüd kõit lakku täis oliwad, jäiwad nad muist lageda wälja pääle ja muist mõisa õue ilma kellegi wahita magama. Warsti selle järel tuleb üks hull Wene wäge, 5,000 meest, nende järele ja oleks neid magamise päält finni wõtnud, kui mitte üks neist Sakslastestd oma asjale ei oleks läinud ja Wenelast märkanud. See olla siis suurt lärmi ja kisa teinud, mis pääle teised, pool joobnud ja uimased, maast ülesse karganud ja waewalt oma hõkuste juure jõudnud. Sääle hakanud weel kornet pasunat puhuma, kui korraga üks Wenelane ta pää mõegaga lõhki raijunud ja mõnel teisel weel pääle teda. Teised Sakslastesd aga, kes mõisa õues magasiwad, oliwad niipalju õnnelikumad, et kui nad seda lärmi kuulsiwad, nemad endid sõariistadega walmistada ja Wenelastele wastu minna wõisiwad; sääle olewat nad warsti ühe uhke Moskowiiti ülema maha lastnud ja ka weel teist Wenelast, kus juures nad kolm Wenelast wangi wõtta saanud, kelle käest nad kuulnud, et Wene suurwüristd oma kabe pojaga ja 80,000 mehlega Paide al olewat, nõnda ka Põltsama kuningas Magnusd oma Sakslastesdga. Kui nüüd Uuemõisa Sakslastesd seda kuulnud, on nende püksid nõnda

tuhka põelunud, et nad mitte ei ole täädunud, mis sugust reed nad Tallinna pidiwad minema, ja on üle pää ja kaela läbi wõrastiku ja metsade plagama pannud, ja ifka tagasi waatnud, kas Wenelased järel on. Nõnda on nemad siis Uuemõisast ära jooksnud ja suurtükid, kui ka Rootsi soldatid kõige mõisa omaniku Arendt Taube ja palju waeste talunikude ja nende naiste ja lastega Wenelaste saagiks jätanud.

Selle pääle on Wenelased Uuemõisa, kus need kaks Rootsi suurtükki seisiwad, siise wõtnud ja mõisa omaniku kõige talunikude ja nende naiste ja lastega, ligi 300 inimest ühtekokku wangi wõtnud. Mõisniku Arendt Taube on nemad Paide suurewürsti juure saatnud, kus tema kõige oma sugulastega elusalt olla ära küpsetatud. Teised Rootsi soldatid, kes suurtükkide juures oliwad, nõnda ka Uuemõisa talunikud noored ja wanad olla Wenelastest Uuemõisas kõik äratapetud ja põletatud saanud. Pääle selle olewat Wenelased Uuemõisa puhtaks ära häwitanud. Lühikest aega enne seda olewat Tallinna kodanikud püssirohu ja kuulid Uuemõisast ära tuua lastnud, ja oleks loossi walitsus ka mõned hobused saatnud, siis oleksiwad need suurtükid Rootsi kuningale ka alles jäänud, mis nüüd Wenelaste kätte jäiwad.

Tallinnast olewat kül üks jagu Rootsi wäge Uuemõisa rahwale appi pidant tulema, aga kui nad Waida mõisa saanud, olewat nad säält külalt ühe Wenelase wangi wõtnud, kelle käest nad tääda saanud, et Paide kõige Uuemõisaga ja suurtükkidega Wenelase kätte olewat langenud. Sellepääle olewat Rootsi sõamehed ruttu tagasi pööranud ja Tallinna ära põgenenud; ometi ei ole Tallinlased jeda mitte tahtnud uskuda, nõnda ka nende Sakslaste täädusi, kes Wenelaste tuleku ajal Uuemõisast Tallinna oliwad põgenenud, et Wenelane Paide al pidi olema; sest nemad olla arwa-

nud, et Rootsi kuninga wägi praegu Liwimaal olewat, siis ei wõida waenlane Paidesse ka mitte puutuda.

Nõnda julged olla Rootslased selle suure häda ajal olnud, et waesed talunikud, kes esiti oma naiste ja lastega linna olivad põgenenud, nüüd jälle hulga kaupa maale wälja olla tulnud; sest kui kuninga wägi wäljas oli, mis pidi neil siis weel karta olema? — Dmmeti ei täadnud kuninga wägi Põltsama al, selle pääle loodeti, isigi, et Wenelased Paide al olivad, waid arwanud nende suurtüki pörutusü Paidlaste rõõmu paugud olewat, mis nemad uuemõisast toodawa kuninga suurtükkidele teretuseks wastu pörutawat. — Ja ehk need talunikud isigi, kui nad paari penikoormat Tallinnast wälja jõudnud — Wenelaste põletuse tuld ja suitsu näinud, ei ole nad seda mitte tähele pannud, waid arwanud oma sõarahwa tuled olewat; sellepärast olla nemad ka koledal kombel Wenelaste ja Tatarlaste kätte langenud.

Waatame nüüd tagasi, kuidas lugu Paide al läks. Wene suurwürst Iwan hirmus tuli Detsembri kuu hakatuses 1572 isi oma kabe poja ja 80,000 mehega üle Nowgorodi Liwimaale, kus ta kõik oma tee pääl hirmsal wiisil ära häwitas. Detsembri lõpul tuli ta kõige oma wäega üle Rakwere Paide lossi alla, kus sees pääle kodanikude 50 soldatit ja 500 Järwa taluniku olivad. Iwan lastis sääl tohe suurtüki patareid ülesehitada ja hakkas wiimsel Jõulu pühal lossi suurtükkidega lastma, mis kuus terwet päewa kestis. Kuuen-
damal päewal, see on 1. Januaril 1573 lastis Iwan hommikust wara kunni pärast lõuneni tormi jooksta, kus juures tema wäge wäga palju otša sai, kunni wiimaks weike peotäis wapraid hulgale järele pidiwad andma.

Rüßow ütleb, et Wenelastel niikaua ei olekski tarwis olnud suurtükkidega lasta, sest et ta seda tormiga tergeste oleks wõinud ära wõtta, kus midagi wäge sees ei ole olnud. Wenelased olla aga isi tormi jooksu

pääle arad olnud ja seda kartnud, et teisi Rootslasi ehk selja tagant pääle võib tulla.

Kui nüüd Wenelased sinna lossi sisse olewat saanud, siis on sääl üks hirmus tapmine hakanud, kus kõik naisterahwad ja tütarlapsed ka maha löödnud, olgud nad alamast ehk ülemast soust. Ühe suurest soust nais-terahwa olla tema wardas elusalt ära küpsetada lastunud, kus juures see temale ütelnud: „Sina waevaja seisad siin ja waatab meie hirmust häda suure rõõmuga päält; aga kui Sumala poeg ükskord kohut mõistma tuleb ja sind saab hukka mõistma, siis tahame meie jälle sinu piina rõõmuga päält waadata!“ — Pääle seda saanud lossi walitseja Hans Boye mitme teiste Rootslaste, Sakslaste ja Gestlastega nõndasammuti wardasse seotut ja elawalt ära praetut ja küpsetatut, mis Paide al mitu päewa on kestnud. Üksnes mõned Särwa talunikud olla kawaluse wiisiga elusse jäänud, et nemad endid ühe wangi torni sisse ära oliwad peitnud, ja kui neid säält leitud, siis ütelnud nemad endid Võltsjama kuningaga Magnuse alamad olewat, keda kinni olla wõetut ja sinna wangi torni heidetut. Need olewat siis elusse jäetud ja lahti lastud.

Üleüldse olnud Paide ümber ja kõigel Särwa maal sellel ajal niipalju surnu kehastid, et koerad, metselajad ja linnud neid kaua aega süüa saanud, sest et kedagi inimest ei ole olnud, kes neid oleks maha matnud.

Kui Wenelased sellepääle aastal 1577 ka Tallinna, mis sellel ajal Rootsi päralt oli, ära wõita tahtsiwad, aga ilma wõiduta tagasi pidiwad pöörma, siis lasti Tallinnast kõikisugusi sõamehi ja mõisnikusi, maasulasid ja kodanikusi, wabadikusi ja talunikusi nende järele lahti, kellele uulitsatelt weel kõikisugu hulgused ligi feltsiwad, — et nemad kõik seda maad, mis Wene alla oli saanud, ära pidiwad häwitama ja riisuma, mis need aga ka hirmsal wiisil tegiwad. Seesinane metsaliste hulk on ka Paide alevi, kus pallidest tugew piha-

puu aed ümber oli, üle tormanud, ära põletanud ja palju Wenelasi, noori ja wanu, jääl sees ära põletanud ja tapnud, mis nemad endile suureks auuks pidanud. — Mikspärast lossi wägi linna mitte ei ole laitsnud ja riisujatele wastu pannud, sellest ei räägita midagi.

Rüßow räägib weel ühest hirmsast nuhtlusest, mis Paide ja Järwa maa pääle sellel ajal tulnud. Aastal 1580 on 25. Juulil üks hirmus sadu müristamise, wälgu lövmise ja rahega olnud, et maa ja taewas pidant hukka minema. Siis olewat mõni penikoorem laialt Paide ümber nii jämedat ja paksu rahet sadanud, et mitte üffi wili ei ole ära purustatud, nagu ei oleks põldude pääle midagi tehtut, waid on ka metsades ja wõsus mets loomad ja linnud maha löönud ja ära tapnud, keda talunikud pärast sadu hulga kaupa kokku ajanud ja oma toiduseks kogunud. Sa kui nad neid maha löödnud jänesid ja tedresid Wenelastele, kui oma walitsejatele Paide olla wiinud, siis ei ole Wenelased neid mitte wastu wõtnud, waid öölnud, et nemad seda mitte ei taha süüa, mis Jumal isi ära on tapnud. Selle hirmsa saojärel olewat Wenelased kui ka talunikud imelikusi asju jutustanud, mis kõik selle saojal olla sündinud ja mis nad kõik olla näinud.

Kui palju aga Paide selle saojal läbi on pidant waewa tundma, on sellest kergeste arwata, et ta oma ülespidamist kõik oma maakonnast pidi saama. Sellegi pärast ei jäänud inimeste tigidused ja ahnused mitte seisma, waid riisumine, röövimine ja tapmine, niihästi Rootsi kui Wene poolt kestiwad suure libedusega ühtewiisi edasi, kus juures waejed talunikud ikka kõige enam häda pidiwad kannatama.

Selle järel hakkaswad Poolakad ja Rootslased mõlemad Wenelase wastu sõdima; Rootslane wõitis Narwa lantsi ja weel mitmed muud kohad Wenelase käest ära ja Poolakas möllas Pihkwa ümber Wenemaal. Siis

tuli kord kätte, et Paide loss ka Wenelaste käest jälle ära võeti. See sündis 24. Novembril 1581. Pontus de la Gardie saatis Narva maalt Georg Boye ühe jao sõameestega teiste Rootsi wäe ülematele, Johan Koskull ja Kaspar Tiesenhäusen, Paide alla appi, kus nad Wenelased sisse piirasivad, jooksupkraavid ja patareid ülesse ehitasivad, ja Wenelasi nõnda waemasivad, kunni nad sinna sisse nälga jäiwad ja kõik omad hobused ära söiwad. Kui nälg wiimaks wõimust wõttis, hakkasivad Wenelased Rootslastega kaupa tegema, et nad neid ära laseksivad minna, mis Pontus de la Gardie töö arwatakse olema olnud. Kui Pontus isi wiimaks sinna jõudnud, olemat Wenelased Paide lossi juba Rootslaste kätte ära annud ja olemat neid ligi tuhat inimest Wene maale ära läinud.

Kui nüüd Rootslased selle ilusa ja kange Paide lossi jälle kätte saanud, olemat nad kõige oma ülemate, sõarahwa ja lippudega Tallinna läinud, ja Nikolai kirikus tänupüha pühitsenud, kus õpetaja neile 5. Moosese raamatust 20. päätükist ette lugenud ja jutlust teinud. Pärast Sumala teenistust olla suurtükid kõige wallide ja tornide pääl rõõmu paukusi paugutanud, nõnda et mitugi suure rõõmu pärast olla nutnud.

Kui aga Rootslased ja Poolakad hiljemalt isikeskis jälle tülisse läksivad, wõitsivad Poolakad Paide 18. Septembril 1602 eneste kätte. Dimmeti ei kestnud see mitte kaua, sest Rootsi sõa ülem grahw Mansfeld tiskus juba aastal 1608 25. Juunil 500 mehega Paide Poolakate käest jälle ära. — Mis pidi siis nüüd linnast selle wiisiga palju üle jääma? —

Rootsi kuningana Kristiine alaealise walitsuse ajal wõttis riigi walitsus nõuaks, et Paide loss mitte enam sõa kindluseks ei saa pruugitud. 30. Oktobril 1636 sai Mäo mõis Feldmarschalli grahw Torstensonile maksuta pruukimiseks antut ja 20. Aprillil 1646 temale hoopis kingitud, ja sellega ühes ka Paide loss ja linn.

Torstensoni poeg müüs selle mõisa 12. Juunil 1669 kõige Paide linnaga kubeneri Hans von Fersenile ära, siis sai Fersenil väimees landraat Bengt Rosen selle oma kätte, kelle käest tema väimees landraat Adam von Stackelberg selle mõisa viimaks jälle omaks päranduseks sai, kelle sugukond praegu selle mõisa omanikud on.

Kunni 1710 aastani oli Paide Rootsi valitsuse al, siis sai ta jälle Wene valitsuse alla, kust ajast saadik rikkumata rahu on olnud ja Paide linn jälle edasi kosunud.

Et Paide linn aastast 1636—1783 mõisniku al on olnud, siis wahetati keiserina Katariina II. ajal Paide linna ase Laimetsa, Salametsa ja Brandi mõisate wastu ümber, mis Mäo mõisa omaniku päralt jäiwad, ja tõsteti Paide Järwa maakonna linnaks. — Hiljemalt on Laimets, Salamets ja Brandi Koigi von Grünwaldi kätte saanud, kunni Grünwald aasta 15. eest Salametsa Põltsama kaupmehe Lehmannile ära müünud. — Waata ka eespool Põltsama lou sees.

Eht kül Mäo mõisa omanikud Stackelbergi sugukonnast pehmed ja helbed inimesed olemat olnud, kuidas Dupel seda omas topogr. Nachr. nimetab, ei ole aga siiski nende ja Paide kodanikude wahel, kelle ijandad Stackelbergid oliwad, mitte nõnda lõbus olnud, sest et kodanikud oma kümnest ja alsi maksu mitte hää meelega Mäo mõisa ei ole tahtnud maksta. Sellepärast olemat nemad aastal 1730 selleaegse pärisjärra Baron Friedrich Stackelbergiga protsessima hakanud, aga kahes kohtus oma protsessi kaotanud. Ka hiljemalt, arwata 1760 aasta ümber on Paidlased oma pahandust Mäo mõisa järra wastu üles näitnud, aga sellel korral õige naljakal wiisil: Paide naisterahwas olemat need linad, mis nad Mäo mõisa pidant kedrama, kõik turu pääle koku wiinud ja sääl ära põletanud.

Salgamata oli Paide kodanikude olek õiguse asjus Mäo mõisa emanikude al üks wäga wilts ja litsuw,

sest iga kodanik pidant oma wande sees kinnitama, et ta esiti „kõrge keisri ja Mäo mõisa härra truu alam, ja siis linna kohtu sõnakuulja kodanik lubab olla.“

Üks wäe kaptein, kes mitte Mäo mõisa „truu alam“ ei tahtnud olla, pidi 24 tunni sees enese Paide linnast kasima. See on wäga ime, ütleb Supel, mis suguse kõrge wiisiga ja waljuste Mäo mõisa omanikud omad käsud Paide kodanikuledele on annud.

Nõnda oleme meie juba uuema aja sisse jõudnud. Waatame weel lord lühidelt, kuidas Paide linn praegu seisab. Lõuna ja õhtu poolt seisab ta kindluse walli wastu; üksnes mõned weiksed majakesed seisawad hommiku poolse külje pääl, mudase jõe kaldal. Põhja-õhtu ja lõuna-hommiku pool wenib linn kõige laiemaks; sellepärast näitab ta ennast reisijatele, kes Willmandist üle Kabala ja Halliku tulewad, selle külje päält kõige kenamalt wälja, kus linna majad oma punaste katustega rohiliste aedade ja õunapuude wahelt wälja paistawad. Kena Luteri kiriku torn tõuseb keset linna oma tunni kellaga ülesse, kelle kõrvalt ka nägus Wene kirik ennast kindluse mäelt oma mitme torni ja ristidega linna tulijale näitab.

Nii kui wäljast poolt, nõnda on ka seestpoolt see linnake kena ja lõbus. Uulitsad on lahed ja laiad, turu plats üleüldse kiwidega prügitud ja hästi ruumikas. Luteri kirik setjab turu ääres, keda püha risti kirikuks nimetatakse, kellest Supel 1782 kirjutab, et ta wana ära rikutat linna kiriku aseme pääle olla ehitatud, kust mõne aasta eest (enne 1782) puru ja prügi ära olla koristatud ja kust mitmed endised ilusa sammaste ja haua kiwide asemel olla leitud, aga Supeli elu ajal ei ole see kirik weel mitte päris walmis olnud. Aastal 1845 põles 10. Mail wõsel see kirik ära, nõnda et aga paljad müürid üksi järele jäiwad. — Dmmeti tõusis ta kabe aastaga Sumala abiga ja hää inimeste suure osawõtte ja waewa läbi tulest ja tuhast jälle,

weel ilusam ja auusam, kui enne, ülesse, nõnda et ta 10. Oktobril 1847 sisse õnnistatut sai. Et nelja häälega koori laul sellel ajal üleüldse siin maal aruldane oli, siis olivad Pilsistwerest Witsjärwe küla lauljad sellel pühitsemise päewal sääl kirikus nelja häälega laulmas, mis väga aruldane ja kena olewat olnud, et Gestlased ka nõnda laulda wõinud, keda palju suuri mehi imekspannes päält kuulanud. — Kirikut ehitawad seestpidi väga ilus altar ja väga ilusa häältega, kuulsa Tartu meistri Kepleri ehitatut orel. — Praegune kiriku õpetaja on Baron von Tiefenhausen Idawere mõisast Wiru maalt.

Nasta kümne eest tagasi olivad sääl 1728 inimest elamas*) ja 155 elumaja. Pääle seda on sellel weiffel linnal üks waeste ja waeste laste maja, mis aastal 1833 asutatut, ja üksnes armu andide läbi ülewel peetakse, siis kaks waeste kooli Luteri ja Wene usu lastele, üks abiselts Luteri usu kogndustele Wene maal, üks wendade lugemise maja, üks elementar kool, üks kreis kool, üks linna tütarlaste kool, mis Hupel aastal 1817 olewat asutanud, — üks apteek, üks laatsareti maja, üks lainu biblioteek ja klubi maja. — On kül weike linnake, aga hää asutuste pääle hästi rikas.

Üleüldse peab Waide linnakesest tunnistama, et sääl ülemate ja alamate seas tõsise Jumala kartuse ja armastuse waim salgamata ennast awaldab, mis ajaliku elu kõige ilusam kroon ja kõige tarkuse hakatus ja hallikas on, — kuna teised selle sarnatsed linnakesed suurte linnade wiisi sellest kõige ülemast tarkusest mitte nõnda

*) Mina ei tää, kust Professor Dr. Fedor Bossart, 1846 oma Statistik und Geographie Estlands — sees 3413 hinge Waide linna jaoks on wõtnud? wõi on niipalju Waide linna rewisioni hingei linnast wäljas elamas, et juba aastal 1846 enam kui pool hingei rohkem rewisionis on seisnud, kui H. Tegeler Alb. Balt. Ansichten Nr. 25 aastal 1866 Paides ütleb olewat olnud. Wälja andja.

üleülbist lugupidamist ei awalda. — Lastu Sumal seda linnahest rahu sees edasi kosuda! —

Meie oleme nüüd, armas lugeja, juba selle aja sisse jõudnud, kus meie ise elame, siis on ka Paide lossi ajalou jutustusel ots, sest mis edespidi tulema saab, ei ole mitte inimeste täada antut. — Dmmeti tahame ühest mehest, kes umbes 100 aastat tagasi Põltsamas elanud ja Paides omad elupäewad lõpetanud, aga kes wästmata kombel, niihästi kirjaga kui teoga meie isamaa hääks tööd on teinud, — mõne sõnaga weel kõnelda. See on seesamma Põltsama õpetaja Hupel, kelle nimi siin raamatus eespool sagedaste ette tuleb.

Serfinane August Willem Hupel on Saksamaal Weimari würsti riikis Butteltetis 13. Webruaril 1737 sündinud. Esimest õpetust on tema isa kui ka kodukoolmeistrid temale annud. Aastal 1748 läks ta, kui 11 aastane poisike Weimari linna gümnaasi kooli. Aastal 1754 läks ta studeerima, mil ajal tema isa ära surnud ja mis läbi tema seda tulifema hoolega on pidant õppima.

Et temal himu olnud, wõeraid maid läbi reisida, siis on tema ka Itaalia, Inglise ja Prantsuse keelt õppinud. Sellel ajal pakutut temale ühekorraga kahte kodukoolmeistri kohta, ühte Schlesia ja teist Liivi maalt. Professor Röcheri nõuu pääle olla ta Mißle päewa ajal 1757 Riiga koduõpetaja ammetisse tulnud. Aastal 1760 sai ta Tartu maale Alfsi kiriku pääle õpetajaks, kust teda aastal 1763 ühekorraga Wõnnu ja Põltsama kirikute pääle on kutsutut. Ta wõttis Põltsama kutsumise wastu, kus ta niihästi Saksa kui Eesti koguduse asju hää korrale säadis ja ka kõikide meelest armsaks sai. Selle järel säadis ta õpetajate leskede kassa Tartusse, ja kui sellest tema tahtmise järele weel mitte küllalt ei olnud, siis olewat ta Bilistwere õpetaja

Rnakega teise kassa Williandisse säädnu. Nõnda on tema ka ühe lugemise seltsi oma elukoha ümber asutanud ja seda juhatanud.

Aastal 1773 kutsuti teda Tallinnasse ülemõpetajaks ja 1776 Riiga Jakobi kiriku pääle, kui ka ühes Riia ülema kooli (Lyceum) rektoriks; aga ta ei wõtnud neid kutsumisi mitte wastu. Aastal 1782 kutsuti teda jälle Peeterburki Peetri kiriku pääle, nõnda patuti temale ka Liivi maa ülema piiskopi ammetit aastal 1798, — aga Supel jäi Põltsamale ikka truuks ja ei jätnud oma kogudust mitte maha. Aastal 1787 wõttis Peeterburgi keiserlik suure põllumeeste selts teda omaks seltsiliikmeks, 1797 tegi Liivi maa suure põllumeeste selts teda omaks auuliikmeks, ja aastal 1803 tõstis Tartu uniwersiteet teda maailma tarkuse (philosophishe) ja 1818 Sumala sõna õpetuse (theologische) Doktoru auu sisse. Kuuramaa kirjameeste selts walitses teda koge oma asutuse juures seltsiliikmeks ja aastal 1805 nimetati teda konsistoriumi nõuumeheks.

Nõnda näeme sellest, kuidas seda meest on auustatud ja temast lugu peetut; — waatame siis lühidelt, mis tema meie kodumaa kirja põllul tööd on teinud.

Üleüldse ei ole tema Gesti keele mitte palju kirjutanud, muud, kui „Lühike õpetus, mis sees mõned hääd rohud täada antakse, niihästi inimeste kui ka weiste haiguste ja wigaduste wastu, et see, kellel tarwis on, wõib mõista, kuidas tema peab nõuu otsima ning mis tuleb tähele panna iga haiguse juures.“ Selle juures on weel muud hääd nõuud õpetuseks ja sigiduseks üles pandut, esimene tüf.“ — Põltsama tohtre P. G. Wilde Saksakeele kirjast ümber pandut ja Põltsamal aastal 1766 trükitut.

Teine oli „Arsti raamat nende juhutamiseks, kes tahtwad tõbed ära arwata ning parandada.“ — Riisammuti tohtri Wilde Saksakeele kirjast ümber pandut. — Trükitut Põltsamal 1771. — Neist raamatutest

ei ole wiisist meie rahwa seas kedagi enam leida. Üksnes selle wiimse raamatu Saksakeele käefiri (Manuskript) on nende ridade kirjutaja kätte juhtunud.

Kolmas raamat oli „Gesti keele õpetus (Grammatik), niihästi Tallinna kui Tartu keele murdele, ja sellega ühes Gesti-Saksa, ja Saksa-Gesti keele sõnade loгу.“ — Trükitut 1780, — ja 536 lehe külge suur. — Tallinna murde õpetusele on tema A. Thor Helle *) grammatiku, ja Tartu murdele J. G. Clare kae kirjaliku grammatiku põhjaks pannud.

Riipalju on Hupel Gestikeele kirjutanud, aga Saksakeele seda enam, mis suuremalt jaolt kõik meie kodumaasse puutub. Isäranis tähtsad on tema kodumaa kohtade kirjutused (topographische Nachrichten), kus kõik siit maa linnad, maakonnad, kihelkonnad ja mõisad üles on pandud, niihästi nende suurused adra aru järele, selle aegsed mõisate omanikud, kiriku õpetajad, rahwa aru ja kust saadik keegi mõis mõisniku päralt saanud ic. See raamat annab kõige asjade üle otsust, kuidas siit maa seisus sellel ajal on olnud, kui seda raamatut kirjutati. Sääal räägitakse põllu pidamisest, kauplemisest, käsitöödest, kohtu tallitusest, maawalitsusest ic., ja isigi

*) Mõned kirja mehed ütlesiwad, kui mõne aasta eest uue ja wana õigest kirjutuse pärast zeitungides waidlus oli, ja ütlesiwad mõned weelgi, et Anton Thor Helle, Hargla õpetaja Johann Hornungi õigest kirjutuse wiisist, mis praeguse uue kirja wiisist sarnane olnud, ära olewat rikkunud, ja nõnda jäädnud, kuidas meie wana kirjutuse wiis olla. — Waatame aga, kuidas Hornung ühe Gesti keele raamatu: „Onsa Lutterusse Laste Öppetus Lühhidelt Pühha kirja järrele ärrasellitud, ning küsimisse ja kohtmissse kombel kokko säetud. Summala Muuks ning temma loogodusse kaswuks.“ — Riias trükitut 1694, — on kirjutanud, siis näeme, et Thor Helle Hornungi kirja wiisist mitte ei ole muutnud ega rikkunud, waid mõlemad otse ühte jälgi käinud, nõnda kuidas ka Stahli Jutluse raamatu kirja wiisist aastast 1641, kus kül weel Saksa keele tähtega ja mõned sõnad aga ühefordse konsonantiga kirjutatakse, seda näitab.

kohused ja wanad õigused, kellest mõned mõisnikud ja maa omanikud isigi enam ei tää, on kõit sääl sees üles pandut.

Hupeli kirjad on sellel ajal nagu üks kogu koht olnud, kus kõitide isamaa armastajate meeste kirjad kokku on wõetut, kus tiäl tähelepaneku wäärt asju meie kodumaal leida on olnud, kellest selleaegsed kiriku õpetajad, mõisnikud ja kõitsugused muud ammeti- ja õpetatut mehed palju on osa wõtnud, ja kõitsugusti täädusti Hupeli kirja kogusse saatnud. Meie ajal aga, kus selle aja wastu üks palju suurem walguse aeg wõldakse olemat, kaebatakse palju selle üle, et muud õpetatut mehed niisugustis tääduslikuis ja õpetlikuis asjus kirja töös wäga wäha kodumaa hääks tegewat, muud kui üksnes aga need seltsid ja õpetuse ammetid, kes seda tööd enese pääle wõtnud, ehk nimelt seda tööd peawad tegema.

Siäranis tähele paneku wäärt on see, kuidas Eesti rahwa priiuse koit punetama hakkab, ja kuidas mitmed suured mehed omad mõtted selle üle nii hästi selle poolt kui selle wastu Hupeli raamatutes awaldawad. Et Eesti maa ehk Tallinna kubernemang oma talurahwa tääduste ja olekuga funni uuema ajani, ehk weel praegu, Liwi maast ehk Riita kubernemangust taga on, on seda enam tähelepaneku wäärt, mis üks Liwi maa landraat, kes Hupeli raamatus (topographische Nachr. III. Band pag. 624—630) palju Liwi maa talunikude seisuse parandusest ja priiusest räägib, — oma kõne lõpetuses selle üle ütleb: „Ülepää näitab päris Liwi maale selle läbi otse ülekohut tehtawat, kui Eesti maad (Tallinna kubernemangu) talurahwa seisuse asjus ja olekus ka ühes Liwi maaks nimetatasse, sest Eesti maal ei ole weel midagi talurahwa seisuse paranduseks ja hääks tehtut.“ Hupel ütleb isi weel sinna juure, „et tema selle mõistliku ja isamaa armastaja Liwi maa mõis-

niku mõtted ja arvamised rõõmuga oma kirjade sisse wastu on võtnud ja täieste ülespannud, kust niihästi kodumaa ja väljamaa mehed õpetust võivad leida." — Seda pangu aga igauks tähele, et seefugune kõne 31 aastat enne priiuse andmist on olnud. — Kui Sumal elu ja terwist kingib, siis ehk loodan edespidi kodumaa kõnede sees selleaegsid mõttid ja kõnesid Hupeli kirjade järele awaldada.

Wiimaks on weel nimetuse wäärt, et Hupel isienese uurimise ja kirjade läbi suurt Wene riiki Baltia maa Sakslastele, kes juba ligi 70 aastat selle alamad on olnud, aga sellest weel ei midagi ehk wäga wäha täadnud, — esimest korda tuttawaks on teinud. Nõnda ilmusiwad siis aastal 1777 „Tähelepaneku wäärt elu kombed Baschkiride, Mestscheride, Tataride, nõnda ka Dbi Dstjäkide, Samojedide ja Tauria Tunguside seas“; aastal 1791 „Hupeli katse, Wene riigi põhjusfäädust seletada.“ Miscellanid (jutustused) töiwad tähtsaid täädusi ja seletusi „Wene rahwa meelewiisi (National-character od. Sinnesart) üle“, „Wene sõawäe ja nende ülemate auuseisuse (Rangclassen) üle“, „Wene maa kirikliku ja warwude (Statistik) üle“, „Ingermanni maa ja Peeterburgi linna üle“, „Kassakate ajalou ja nende elukombede ja wiiside üle“, „Uurimised uute, Wene riigisje asutawate linnade üle“, „Wene Suutide ehk wana usku Wenelaste üle“, „Wene riikis pruugitawa karistuste ja trahwide üle“, „Wene ja Japani maa wahel tehtut kauplemise lepingu üle“, j. n. e.

Nõnda on Hupel weel tuhat teisi asju kirjutanud ja kõiksugusi täädusi kogunud, mis siin kaugelgi ära ei wõi nimetada; aga kes nende päälkirju näha tahab — sest et Hupeli raamatud isti juba wäga aruldaseks on jäänud, — see waadaku Napiersky ja Recke „Schriftsteller-Verikon für Liv- Est- und Kurland II. Bd. lehekülg 363—369 isti järele.

Oleme meie selle auusa mehe eluaegesi tööd lühidelt

tähele pannud, siis waadalem weel, kus ja kuidas tema oma elu õhtu lõpetanud.

Kui juba wanadus wõimust wõttis ja ihu jõud kaduma hakkas, pidi ta enesele aastal 1796 abiõpetaja ammeti tallituste tarwis wõtma. 1804 aasta lõpetuses wõttis ta enese hoopis õpetaja ammetist Põltsamal lahti, kus ta 41 aastat õpetaja olnud, ja läks Paide linna elama. Kõik need wiimsed päewad on ta wäsimata kõiksugusi tallitusi toimetanud ja kirja töösi ja tääduslikusi asju tallitanud, kus juures temal isiaranis kõiksuguste õpetatut seltside ja meestega väga palju kirja wahetust on olnud.

Üks jäädaw mälestus, mis Hupel Paide linnale on teinud ja praegu weel edasi kestab, on linna tütarlaste kool, mis ta aastal 1817 asutanud ja kes järgmisel aastal oma tööd hakanud. Wisist on Hupel selle kooli hakatuses oma kulu pääle asutanud, kuidas H. Tegeler (Album Balt. Ansichten Nr. 25) Hupeli kingituse kirjast lühidelt nimetab: „Seesinane kiri olgu ühe dokumendi asemel tunnistuseks ja tõsiseks otsuse tegijaks, kuidas mina siitse linnale südamest hääd soowin.“

Aastal 1819 kutsus Jumal oma wäsimata truu töötegija 6. Januaril tema 82 elu aasta sees oma igawese rõõmu sisse. — Waikselt hingagu tema põrm, aga tema nimi elagu kõikide isamaa armastajate südames!

Cräkiwead Nr. 7 sees Kodumaalt:

Rehetülg:

25	alt	3.	rida	—	küüna	—	loe:	küünra.					
26	ülewelt	18.	"	—	Varigibe	—	loe:	Varigribe.					
31	alt	12.	"	—	puudub	paremalt	käelt	sõna „oli“.					
31	"	5.	"	—	Waijuti	—	loe:	Waijatu.					
35	ülewelt	7.	"	—	widut	—	loe:	wiidut.					
40	"	1.	"	—	meelega	—	loe:	nõunga.					
42	"	7.	"	—	puudub	7. sõna	"pani“.						
53	"	3.	"	—	liu	—	loe:	lin.					
53	alt	6.	"	—	Wiliandi	—	loe:	Wiliandis.					
54	ülewelt	16.	"	—	kui	—	loe:	kus.					
54	alt	2.	"	—	Pschoglokwile	—	loe:	Pschoglokwile.					
55	alt	6.	"	—	komturi	—	loe:	komtorei.					
55	alt	1.	"	—	praegune	—	loe:	praegu.					
56	ülewelt	7.	"	—	priis	—	loe:	priis.					
57	ülewelt	4.	"	—	mitmet	—	loe:	mitmed.					
57	"	4.	"	—	feel	—	loe:	feele.					
57	"	17.	"	—	telegrahwi	—	loe:	telegrahwi.					
57	alt	7.	"	—	toretaste	—	loe:	toredaste.					
58	ülewelt	8.	"	—	kiriki	—	loe:	kirik.					
58	alt	4.	"	—	ütles	—	loe:	ütled.					
58	alt	2.	"	—	mitmet	—	loe:	mitmed.					
59	ülewelt	8.	"	—	ühentatut	—	loe:	ühendatut.					
59	"	13.	"	—	mis	esimesest	telse	—	loe:	mis	teisest	kolman-	dama.
59	alt	10.	"	—	kohat	—	loe:	kohad.					
62	ülewelt	2.	"	—	Poobi	mõisa	—	loe:	Heimtaali	mõisa.			
62	alt	3.	"	—	palgi	—	loe:	palhi.					
63	ülewelt	5.	"	—	ratab	—	"	katel.					
63	"	17.	"	—	Pauga	—	loe:	Tauga.					
63	alt	11.	"	—	üht	—	loe:	ühe.					
63	"	9.	"	—	saatetut	—	loe:	saadetut.					

Rehekülg :

64	ülewelt	7.	"	—	otjani	—	loe :	otsani.
64	"	10.	"	—	palgama	—	loe :	plagama.
64	"	14.	"	—	Sitve	—	loe :	Sire.
64	alt	6.	"	—	Disuð	—	"	Disuð.
64	"	3.	"	—	Disu	—	"	Disu.
65	ülewelt	7.	"	—	Disust	—	"	Disust.
65	"	7.	"	—	Disu	—	"	Disu.
65	"	9.	"	—	Disu	—	"	Disu.
65	alt	15.	"	—	Disu	—	"	Disu.
65	"	2.	"	—	upputa	—	"	upputa.
66	ülewelt	1.	"	—	raskeb	—	"	raskeid.
67	"	12.	"	—	firjat	—	"	firjad.
68	alt	16.	"	—	puru	—	"	pubru.
68	"	15.	"	—	Iusikaega	—	loe :	Iusikatega.
70	alt	8.	"	—	puud	—	loe :	puid.
71	ülewelt	5.	"	—	dokumendib	—	loe :	dokumendib.
71	"	14.	"	—	olla	—	loe :	alla.
74	alt	9.	"	—	Sakslaste	—	loe :	Sakalaste.
78	ülewelt	1.	"	—	körtfi	—	loe :	körfi.

Stodumaalt Nr. 8 seed on järgmine trükituiga ettetulnud :

Rehekülg 8 ülewelt 5. rida — Srif —loe : Strif.

S i s u:

- Nr. 1. Liivimaa kuningas Magnus ja Wene Saar Joann Wassiljewitsh IV.
 - Nr. 2. Mõnda Isamaa wanust aegust.
 - Nr. 3. Rootslaste wäljarändamine Hiitomaalt aastal 1781, ja teiste Gestiimaal elawa Rootslaste loust.
 - Nr. 4. Sõda Wolmari linna al ja Rakwere linna õnnetu kadumine.
 - Nr. 5. Liivlaste würst Raupo, ja sõdimised tema päiwil.
 - Nr. 6. Gesti rahwa wanast usust, kombedest ja juttudest.
 - Nr. 7. Satala maa ja Wiljandi lossi ja linna aja loust.
 - Nr. 8. Nurmegunda maa ja Põltsama lossi ja linna aja loust.
 - Nr. 9. Järwe maa ja Paide lossi ja linna aja loust.
-